

Ligeti György

Mit tehet az iskola?

Roma-kép az iskolában

A különböző társadalmi csoportokhoz, így a magyarországi cigánysághoz fűződő attitűdök a szocializáció során alakulnak ki már gyermekkorban. Milyen hatással van az érzelmek kialakulására a mai magyar középiskola? Mit tud tenni az előítéletek megelőzéséért az a közoktatás, mely dokumentumai alapján zászlajára tűzte a demokratikus állampolgári nevelés eszmeiségét?

Anemzetiségekhez, etnikai kisebbségekhez fűződő viszony és annak egyik megnyilvánulása, az előítélet kutatása több évtizedes hagyományokkal rendelkezik Magyarországon is. E kutatásoknak csupán csokorba gyűjtése is komoly tudományos munka. Egy iskola-vizsgálat ismertetésének bevezetéseként itt csak a téma szempontjából fontos vizsgálatokat kívánjuk egy-egy mondatban ismertetni.

Hann Endréék a magyarországi cigányokról a hetvenes évek végén élő kép feltárását a cigányság egyes meghatározásainak körüljárásával kísérelték meg. A vizsgálat során a kutatók lényegében arra voltak kíváncsiak, hogy a megkérdezettek kit tekintenek cigánynak. A kutatók a „cigány” definícióját a „magyar” meghatározásával szembesítették, s így kiderült, hogy a vizsgált személyeknél „a cigány identitás stabil elemei, az egyén, sőt leszármazottai életében sem megváltoztatható tényezői hangsúlyozódtak: mindenek előtt a származás és a külső”.

	„magyar”	„cigány”
vérségi	24%	43%
földrajzi	59%	–
identitás	23%	6%
nyelv	16%	8%
külső	–	17%

1. táblázat. A vérségi, földrajzi stb. identitás valamilyen formában való megfogalmazása

Lázár Guy összefoglaló tanulmánya az identitás felől közelíti meg a csoportközi viszonyok kérdését. Áttekintő tanulmányában két évtized azon szociológiai vizsgálatait foglalja össze, melyek a nemzeti identitás és az előítélet közötti összefüggésekre világítanak rá. A cigányok jellemzése az általuk vizsgált személyek körében éppoly sztereotip, mint a magyaroké vagy a zsidóké. Mindhárom társadalmi csoport lényegében „megbízható”, „erőszakos”, „vendégszerető” és „anyagias”. A vizsgálatok közül megemlítendő még Fábrián Zoltán TÁRKI „Holnap”-felvétele, mely 1996-ban az átalakulással kapcsolatos politikai attitűdökre irányul, illetve Barcy Magdolnáék (1996) vizsgálata a másságról, mely 800 középiskolás diák körében készült adatfelvételen alapszik. A kérdőíves vizsgálat alapján Barcyék megállapítják, hogy „elég merev határok vannak roma és nem roma népesség között. [...] A »véleménygető« elsősorban félelmi és egyéb indulati projekciókban mutatkozik meg.”

A nemzetiségi, etnikai csoportok iránti attitűdökkel kapcsolatos számtalan összehasonlító vizsgálat közül kiemelendő az az 1998-ban végzett nemzetközi ISSP előítélet-ku-

tatás, mely huszonhárom országban a 18 éven felüliek (N = 32 000) idegenekhez, a saját nemzetéhez, illetve európai kisebbségekhez való viszonyát vizsgálta. A kutatásból az derült ki, hogy bár a xenophobia jelensége nem ismer országhatárokat, Kelet-Európában sokkal nagyobb méreteket ölt, mint nyugaton. Hipotézisünk, miszerint e tekintetben is létezik valamiféle közép-kelet-európai régió, nem igazolódott: a hazánkban, Szlovákiában, Csehországban és Lengyelországban megkérdezett minta markánsan elutasító válaszokat adott, éppen úgy, mint a még keletebbre eső országokban megkérdezettek tették.

Egy iskolakutatás eredményei

1999. novemberre és 2000. májusa között kérdőíves és interjúkon alapuló vizsgálatot végeztünk Pécsen. (1) A kutatás keretében a város összes középiskolájának minden 11. osztályos tanulója kitöltötte az általunk szerkesztett kérdőívet. (2) Célunk a középiskola értékátadási folyamatainak feltérképezése volt, arra a szocializációs közegre fordítva a figyelmet, mely a diákot demokratikus állampolgárrá kívánja nevelni. Ehelyütt a vizsgálat egyetlen szeletéről, a mintát alkotó 1754 diák cigányokhoz való viszonyáról kívánunk írni.

Úgy gondoljuk, hogy a másik csoporthoz való elfogadó jellegű viszony a demokratikus gondolkodásmód döntő eleme. A kölcsönösség hiánya, az előítéletesség, a tolerancia hiánya egyben a demokratikus állampolgári magatartásmód hiánya is. Hangsúlyozzuk, hogy nem a sokat emlegetett mássággal kapcsolatos attitűdök feltárása volt az elsődleges cél a kutatás során. Nem gondoljuk ugyanis azt, hogy a cigányok önmagukban mások volnának: az egyes cigány emberek között legalább akkora lehet a különbség, mint cigányok és nem cigányok között vagy egy-egy nem cigány ember között. Ugyanakkor a cigánysághoz fűződő kognitív viszony egy sor más attitűd és képesség meglétének vagy hiányának a lakmuspapírja. Így a szolidaritás hiánya érhető tetten akkor, ha valaki nem hajlandó padtársául elfogadni az újonnan az osztályba érkező cigány diákot. A kölcsönösségre, önreflexióra való képesség teljes hiányáról ad számot az, ha valaki nem engedné meg, hogy településére költözzön egy cigány fiatal, egyszerűen azért, mert ő maga nem képes a helyzetet a másik ember szemszögéből elképzelni, hogy tehát őt is elutasíthatják hasonló módon. A roma kisebbségre irányuló előítéletesség mögött meghúzódó cigányellenes attitűdök kialakulásáért a szocializáció a felelős, a vizsgálat adatait elemezve arra vagyunk kíváncsiak, mennyiben felelős mindezért az iskolai szocializáció, a család és más szocializációs közegek mellett.

Ki a cigány?

A szociológia tudományának berkein belül éppúgy nincs egységes álláspont arról, ki is számít cigánynak, mint a hétköznapi gondolkodásmód terén. A kutatók legnagyobb része önbesorolás alapján tekint valakit cigánynak – elméletileg. Gyakorlatilag azonban – így például *Kemény István*ék széles körben ismert vizsgálata – a kérdőíves kutatások során a környezet meghatározását tartják mérvadónak, ellenkező esetben a számtalan jogsértés miatt gyakorlatilag jószerivel nem lenne kivel adatfelvételt végezni, olyannyira lecsökkenne a cigányok száma, nagyon kevesen tartanák magukat cigánynak egy hivatalos kérdőíves kutatás során. Más kutatók (*Ladányi János*, *Szelényi Iván*) ezzel szemben azt a személyt tartják cigánynak, aki önmagát annak vallja. A tudományos vizsgálódás során a definíció lényegében attól függ, hogy mire kívánjuk azt használni, a hétköznapi élet meghatározásai azonban jelzésértékűek az illető világméretű, értékítéletet rejtenek. A „nem tudom megállapítani” és az „aki önmagát cigánynak vallja” típusú besorolás nyilvánvalóan inkább az individuum jogának elismerését jelzi, míg a borszín vagy az életmód alapján való definíció már önmagában is számos előítéletet sejtet. (2.a táblázat) Miről is van szó? Magyarországon önmagában a cigány szó is tudattartalmakat és érzelmeket hív elő, ráadásul azonnal. Nem hiszem, hogy van olyan 10 éven felüli ember hazánk-

ban, akinek ne volna valamiféle véleménye e kérdéssel kapcsolatban. Mindannyian gondolunk valamire, ha azt halljuk, „cigány”. Ha valaki az életmód alapján ítél valakit cigánynak, az napjainkban és földrajzi régiókban a cigány definíciót a szegénységhez, a rossz lakásviszonyokhoz, a munkanélküliséghez társítja. Mindez pedig szoros kapcsolatban áll a környezet megítélésével. A közgondolkodás lényegében tautologikusan kísérli meg definiálni azt, hogy ki számít cigánynak: cigány az, akinek olyan az életmódja, tehát szegény, szűkösen lakik stb. Következésképpen, ha egy rossz állapotú, vizes falú kunyhóhoz érkezünk, joggal várhatjuk, hogy onnan cigányok fognak kilépni. Aki viszont nem szegény, nem munkanélküli, az nem is cigány, így aztán a cigány kategóriája újra és újra valamiféle rosszhoz, nélkülözéshez, gyengébbhez kötődik. Ki gondolná, hogy a szomszédban lakó üzemmérnök cigány lenne: ő üzemmérnök...

	megoszlás	%
akit a környezete annak tart	67	4,2
aki önmagát cigánynak vallja	588	37,1
akinek sötét a bőre színe	127	8,0
aki cigányul beszél	55	3,5
aki cigány életmódú	465	29,3
nem tudom megállapítani	200	12,6
aki cigánynak született	83	5,3
összesen	1585	100,0

2.a táblázat. Kit tartasz cigánynak?

Hogy a fentiekben leírtak nem csak feltevések, azt az bizonyítja, hogy összevetve a cigányokkal szembeni toleranciát némiképp indirekt módon vizsgáló kérdéssel kibontakoznak a definíciók mögött húzódozó érzelmi tartalmak. A diákoknak –2 és +2 között kellett osztályozniuk azt, hogy mennyire értenek egyet azzal a kijelentéssel, hogy „Magyarországon az embereknek több megértést kellene tanúsítaniuk a cigányokkal szemben.” A 2.b táblázatban található negatív számok a kijelentés elutasításának mértékét, míg a pozitívak annak elfogadását jelentik.

	„cigányokkal több megértést” pontátlaga
akit a környezete annak tart	- 0,1818
aki önmagát cigánynak vallja	0,2914
akinek sötét a bőre színe	- 0,6800
aki cigányul beszél	- 0,4528
aki cigány életmódú	- 0,3709
nem tudom megállapítani	0,2690
aki cigánynak született	- 0,0600

2.b táblázat. Kit tartasz cigánynak?

Társadalmi távolság

A kérdőív három társadalmi csoporthoz való viszonyt próbál mérni: a cigánysághoz, a zsidósághoz és a homoszexuálisokhoz fűződő érzelmi beállítódásra kérdez rá. Mindhárom csoporthoz társadalmi távolság skálát szerkesztettünk, melyek hét, illetve hat (3) fokozattal intenzitásfokozattal mérik az attitűdöket. Az eredeti Bogardus-skála (4) kérdéseit a kérdőívbe oly módon adaptáltuk, hogy az az iskola falai között releváns legyen. (5) Így a hét fokozat a következő lett: a kérdezett diákoknak el kellett dönteniük, elfogadnák-e vagy sem, hogy az adott csoport tagja: 1. Magyarországra költözzön lakni, 2. arra a településre költözzön, ahol a kérdezett él, 3. a kérdezett szomszédságába költözzön, 4. abba az iskolába járjon, ahova a kérdezett jár, 5. padtársa legyen, 6. barátja legyen, 7. házastársa legyen.

Minden egyes kérdés három válaszlehetőséget tartalmazott, melyeket a következőképpen kódoltunk: igen = 1, nem = -1 és a nincs válasz = 0.

„Megengedné-e egy általad cigánynak tartott fiatalnak, hogy...”	Igen (+1)	Nem (-1)	N. v. (0)
1. Magyarországra költözzön lakni?	941	472	258
2. abba a városba/faluba költözzön, ahol Te élsz?	845	571	253
3. a szomszéd házba költözzön?	630	736	299
4. abba az iskolába járjon, ahova Te jársz?	1016	398	254
5. a padtársad legyen?	573	706	382
6. El tudod-e képzelni, hogy a barátod legyen?	795	523	346
7. El tudod-e képzelni, hogy a házastársad legyen?	119	1230	314

3. táblázat.

A válaszok megoszlásából kiderült, hogy módszertanilag nem beszélhetünk skáláról, mivel az igen válaszok nem fokozatosan csökkennek az 1. kérdéstől a 7-ig haladva. A 3. táblázatból látszik, hogy a 4. kérdésre (iskolatárs) és a 6. kérdésre (barát) kiugróan magas számban születtek elfogadó válaszok. Komoly információmennyiséggel bírnak a beíkszelt „nincs válasz” lehetőségek is: ezek nem sorolhatóak be sem a kategorikus igen, sem pedig a kategorikus nem csoportjába: a kérdőívet kitöltő diák valamilyen az egyes kérdéseknél úgy gondolta, hogy nem válaszol azokra. Milyen okokból tette ezt? Nagy a valószínűsége annak, hogy nem gondolkozott még el az adott kérdésen: a kérdőív a kutató logikája szerint készül, azokat az információkat kísérli meg összegyűjteni a kerdezettől, melyre a kérdező kíváncsi, melyen a kutató gyötrődik esetleg már évek óta, így jó esélye van annak hogy a válaszoló gondolatai között egyáltalán nem e kérdések foglalják el a központi helyet a hétköznapiak során. Ebben az esetben bár információt veszünk, ám nem torzul a vizsgálat, szemben azzal a megoldással, ha nem ajánljuk fel a kérdőívben a „nincs válasz” lehetőséget: nem kaptunk tehát egy olyan igen-t vagy nem-et, mely mögött nincs igazi meggyőződés.

A „nincs válaszok” másik oka az lehet, amikor a válaszoló diák pontosan tudja, mi lenne az „illő válasz”, ám mégsem akarja azt íkszelni, ugyanakkor a saját – nem szalonképes – véleményét sem kívánja publikussá tenni: ebben az esetben az iskola, ahova a kerdezett jár, valószínűleg számtalanszor hangsúlyozza a tolerancia fontosságát, a tanárok, az igazgató egyaránt aktív résztvevői a demokratikus nevelés folyamatának, ám a diák talán otthonról, talán a baráti körében meghatározó más fiataloktól elutasító választ hoz. Előfordulhat végül az az eset is, amikor a diák tart az osztály közvéleményétől (a diákok minden esetben belelesnek az önkítöltős kérdőíves vizsgálat során a másik papírjába), s például egy elutasító osztályban nem kívánva kilőgni a sorból nem íkszeli be az elfogadó igen-eket. Mindezekért tehát a nincs válasz lehetőségeket a maguk pozitív vagy negatív súlyával kellett ellátni. A hét kérdésre adott válaszok pontszámaiból egyetlen indexet alakítottunk ki (CIGINDEX), mely a romákhoz való viszonyt méri. A negatív értékek az elutasítást, a pozitívak pedig az elfogadást jelentik. A különböző kérdések különböző súllyal vesznek részt az index kialakításában attól függően, hogy mekkora társadalmi távolságot jelenítenek meg. Így aki szívesen lát házastársul cigány fiatalat, az +7 pontot kapott, míg aki Magyarországra nem engedne be cigányokat, az -7-et stb.

A minta 6 százaléka mondható teljesen elfogadónak, ők azok a válaszadók, akik mind a hét kérdésre igennel feleltek. Ezeknek a diákoknak a túlnyomó többsége (60,1 százaléka) azt tartja cigánynak, aki önmagát annak tartja. Teljesen elutasító a diákok mindössze 14 százaléka volt, akik legnagyobb része a bőrszín, illetve életmód alapján definiálja a roma kategóriát. Fontos az előállított index belső struktúrája, sokan vannak olyanok, akik például ugyan nem látnának szívesen a szomszédságukban romákat, míg padtársként elfogadnák őket, vagyis nem a skála logikája szerint válaszoltak: 894-en (53 százalék) van-

Magyarországon az embereknek több megértést kellene tanúsítaniuk a cigányokkal szemben:	CIGMO	CIGTEL	CIGSZOM	CIGISK	CIGPAD	CIGBARAT	CIGHAZAS
egyáltalán nem értek vele egyet	37	30	23	44	26	46	15
nem értek vele egyet	61	61	55	66	76	70	31
mindegy	75	72	81	70	102	97	61
részben egyetértek vele	68	75	119	63	151	109	150
nagyon egyetértek vele	13	11	17	10	21	19	51
összesen:	254	249	295	253	376	341	308
súly:	-0,16142	-0,09639	0,176271	-0,28063	0,172872	-0,04399	0,62013

4. táblázat.

nak olyanok, akik nem skálaszerűen válaszoltak, azaz egy távolabbi társadalmi kapcsolatban nem szívesen érintkeznének cigányokkal, míg egy közelebbiben inkább. Úgy tűnik, hogy a nem skála-szerűen válaszoló diákok elfogadóbbak a skála logikája szerint ik-szelő társaiknál. Sok olyan válaszadó van, aki igennel válaszolt arra a kérdésre, hogy iskolatársként szívesen látna-e cigányokat, míg a többi kérdésre nincs választ vagy nem-et ikszelt. Esetükben valószínűsíthető, hogy jóllehet tisztában vannak azzal, nem illik az ő iskolájukban olyasmit nyilatkozni, hogy oda ne járjanak cigányok, mégis a többi területen már inkább vállalják elutasító véleményüket. Úgy tűnik, hogy a következő válasz-adók inkább előítéletesek.

skála-szerűen (következetesen) válaszolt-e	cigányokkal több megértést (átlag)	cigányokhoz való viszony (CIGINDEX)	elemszám
nem	0,01	4,7699	883
igen	- 0,1680	- 2,2710	750

5. táblázat

A családi háttér hatása

Eredeti hipotézisünk szerint a család anyagi-kulturális háttérétől nem függetlenek a cigányokkal szembeni előítéletek. Az adatok alapján kiderül, hogy az összefüggés nem lineáris, hanem a legalacsonyabb és a legmagasabb társadalmi állású szülők gyermekei az elfogadóbbak. (6. táblázat) Ugyanez elmondható a szülők iskolai végzettségéről, ami nem meglepő, mivel az iskolai végzettség és a társadalmi státusz 0,874 értékkel korrelál-nak egymással. *Murányi* erre a következtetésre jutott *Csepeli György* és *Závecz Tibor* vizsgálatának másodelemzése során.

társadalmi állás index	cigányokhoz való viszony (CIGINDEX)	„Több megértést...”
alacsony (1..3)	1,5758	0
közepes (4..5)	- 1,0490	- 0,1902
magas (6..8)	2,3072	- 0,0100

6. táblázat

Az iskolai háttér és az osztály hatása

Más kutatások (*Barcy – Diósi – Rudas*, 1996. és *Örkény – Szabó*, 1998.) eredményei azt mutatják, hogy minél magasabb képzési szintű az iskola, a diákok annál toleránsab-bak. Ez a mi esetünkben is igaz, bár a csak gimnáziumi oktatást nyújtó iskolák mintha szerényebb értéket mutatnának a vegyes iskolákkal szemben. (7. táblázat)

az iskola által nyújtott képzés típusa	cigányokhoz való viszony (átlag)
szakmunkásképző és szakközépiskolai	- 2,7393
szakközépiskolai	1,6273
szakközépiskolai és gimnáziumi	5,9602
gimnáziumi	0,9485

7. táblázat

Érdekes eredményre jutunk, ha nemcsak az iskola szintjén vizsgáljuk a kérdést, hanem leásunk az osztály szintjéig. Ennek létjogosultságát résztvevő-megfigyeléseink és interjúink is alátámasztják. A képzés módját, színvonalát tekintve egyetlen iskolán belül is szemmel látható különbségek vannak osztály és osztály között. Példaként említve a város egyik legmagasabb presztízsű gyakorló gimnáziumát, oda a legjobb körülmények között élő szülők gyermekei járnak, ám a gimnáziumban van még egy postaforgalmi szakközépiskolai osztály, „még a Komarov-os időkből” (mondja egyik tanár interjúalanyunk), meglehetősen elhagyatott-elhanyagolt teremben. De ez a helyzet több olyan szakközépiskolában, ahol szakképző osztályok is találhatóak. Az interakciók túlnyomó többsége az osztály falain belül zajlik, az osztályfőnök és a diákok viszonya meghatározó a középiskolás évek során. Döntő a szocializációs folyamat során ebben az életkorban az individuum egészséges fejlődése éppúgy, mint a megfelelő közösség kialakulása, s ezek feltételezik is egymást. Így tehát releváns az osztályt mint egységet vizsgálni a tolerancia, illetve az előítélet szempontjából. (8. táblázat)

az osztályban zajló képzés	cigányokhoz való viszony átlaga
szakmunkás	- 1.7052
szakközépiskolai (szakiskolában)	- 4.1928
szakközépiskolai	1.6273
szakközépiskolai (szakközépiskolában + gimnáziumban)	3.6884
gimnáziumi (szakközépiskolában + gimnáziumban)	6.3567
gimnáziumi	2.2889

8. táblázat

És itt egy nagyon fontos kérdés következik, jelesül az, hogy mennyiben játszik szerepet a diákok toleranciájának (vagy előítéletességének) alakításában az iskola, és mennyiben a család. Szétválasztható-e a két hatás? A szegény és a jómódú diákok tűntek az elemzés során az elfogadóbbaknak. Ezen belül meg kell tehát vizsgálni, hogy a két toleráns csoport esetében milyen a képzés típusának megoszlása. Két hipotézis állítható fel: 1) a legszerényebb társadalmi háttérű diákok egyaránt fellelhetőek mindegyik képzési típusú osztályban, míg a legfelsőbb réteg gyermekei nem; 2) az osztály típusa (és ezen keresztül az iskola) erősebben befolyásolja a magas társadalmi presztízszel rendelkező szülők gyermekeinek gondolkodását a cigányokról, mint a szegényebbekét. Az első hipotézis igaznak bizonyult (9. táblázat): az alacsony társadalmi állású diákoknak szinte pontosan ugyanakkora része jár gimnáziumi, szakközépiskolai vagy szakmunkás osztályokba. Ezzel szemben a tehetősebb családból származó serdülők háromnegyede gimnáziumi oktatásban részesül.

Az osztály típusa a regresszió-elemzés alapján az alacsony társadalmi állású gyerekek cigányokhoz való viszonyára nincs hatással, ezzel szemben a magas társadalmi állású szülők gyermekeire $\beta = 0,1168$ értékkel. Az interakcióra vonatkozó hipotézis szerint a cigány osztálytárs jelenlétének növelnie kell a toleranciát. A 9. táblázat alapján a hipotézis egy bizonyos pontig igazolódni látszik, ám a három vagy afölötti cigány osztálytárs felett csökken az elfogadás. Ez arra a kérdésre ad választ, hogy mi a feltétele annak, hogy az osztályban növekedjék az elfogadás mértéke a cigánysággal szemben. Ezek szerint te-

társadalmi állás-index	szakmunkás	szakközépiskola	gimnáziumi	összesen
alacsony (1..3)	197 34,3%	198 34,5%	179 31,2%	574 100,0%
közepes (4..5)	113 20,3%	197 35,4%	247 44,3%	557 100,0%
magas (6..8)	33 6,7%	98 19,8%	364 73,5%	495 100,0%

9. táblázat. Az osztályban zajló képzés típusa

hát nem elegendő a cigány osztálytárs jelenléte, hanem a nevelő munka során (leginkább az osztályfőnököknek) hangsúlyt kell fordítania a tudatos toleranciára nevelésre az osztályban. Az osztályfőnökökkel készült kérdőív egyik kérdése a kérdezett pedagógus cigányokhoz való viszonyát kívánja feltárni. (9) A vizsgálatból kiderült, hogy minél több cigány diák van az osztályban, az adott tanár annál elfogadóbb (e kérdés alapján) a cigányokkal, ám mindhiába: azokban az osztályokban, ahol több cigány osztálytárs van, előítéletesebbek a gyerekek és ezen az iskola – jelenlegi állapotában –, úgy tűnik, nem tud segíteni.

cigány tanulók száma az osztályban	cigányokhoz való viszony (CIGINDEX)	Ofő. egyetért-e: „cigányokért többet tett az állam, mint maguk”
nincs	- 1,0035	0,5488
1	3,1450	0,3286
2	11,0230	0,2407
3	0,5921	0,0000
4	- 5,5194	-2,0000
5	- 2,6700	-

10. táblázat. A kérdezett diákok, illetve osztályfőnökeik cigányokhoz való viszonya a cigány osztálytársak számának függvényében

Más szocializációs ágensek

A tv-nézés gyakorisága a vizsgálat alapján az intoleranciát valószínűsíti (11. táblázat), míg az Internet használata éppen megfordítva: minél többet tölt el az illető serdülő a hálón, úgy tűnik, annál elfogadóbb a magyarországi romákkal szemben. Mielőtt azonban a televízió úton-útfélen való ifjúság-romboló hatására kezdenék gyanakodni, kiderül számunkra, hogy a szülők iskolai végzettségének növekedtével csökken a televízió előtt eltöltött órák száma és nő az Internet-használat ideje. (10)

Mennyit tévél?	cigányokhoz való viszony
hetente egyszer	4,7875
csak hét végén	2,7724
hetente többször	2,2880
naponta	2,0986
naponta több órát	- 2,2573

11. táblázat

Konfliktus-helyzetek

A vizsgálat részét képezte öt történet, melyek mindegyikénél arra kértük a válaszadót, döntsön, mit kellene tenniük a történetek szereplőinek. A történetekben konfliktushelyzeteket ismertettünk, s minden esetben négy-négy válaszlehetőséget adtunk meg, melyek közül az első kifejezetten destruktív cselekvési alternatívát ajánlott, a második és a harmadik valamiféle passzív, míg a negyedik az önálló, konszenzusereső probléma-megol-

dási változat volt. A klaszterelemzés eredményeként három olyan jól elkülöníthető csoport jött létre, melyek közel azonos számú elemet tartalmaznak. A három klaszter a „rábízó”, az „autonóm”, és a „destruktív magatartású” nevet kapta. Az egyes konfliktushelyzetekben való kifejezetten destruktív magatartás a cigányokkal szembeni előítéletet, míg az autonóm viselkedés az elfogadást valószínűsíti. (12. táblázat)

helyzetek (cluster)	cigányokhoz való viszony
destruktív	- 6,7706
rábízó	3,9301
autonóm	4,8020

12. táblázat

Hol akad el a jószándék?

A középiskola és a benne dolgozó pedagógusok az elmúlt évek során sok mindent tettek az előítéletek csökkentéséért: számos tanóra foglalkozott a cigányság kultúrájával, lelkes tanárok vitték ezrével a gyerekeket cigány kulturális rendezvényekre. Bármilyen szomorú is, mégis szembe kell néznünk azzal a ténnyel, hogy a cigány kultúra pozitív elemeinek bemutatása mint előítéletet megelőző módszer zsákutcába juttatta a toleranciára nevelés folyamatát. Nem állítom, hogy értelmetlen lett volna az elmúlt évtized azon pedagógiai próbálkozásainak sora, mely ezzel a módszerrel kívánt toleranciára nevelni, azonban a már kora gyerekkorban kialakulófélben lévő előítéleteket csak megerősíti a cigány kultúra pozitív elemeire irányított figyelem: szinte az elutasítás acélszerkezetévé válnak a kulturális jellegű pozitív, ám a szélesebb társadalmi kontextusból mégiscsak kiragadott tapasztalatok: „lehet, hogy kiválóan zenélnék néhányan közülük, de mi van a túlnyomó többséggel?” vagy „jó-jó, ha valaki zenél meg táncol, de ebből is látszik, hogy ezek az emberek nem hajlandóak a tisztességes munkára” – hangzik el 17 éves interjúalanyaink szájából. A kultúra rendkívül összetett jelenség, s mind a tudományos, mind pedig a hétköznapi szóhasználatban tisztázatlan, mely elemek, megnyilvánulások tartoznak a halmazába. A cigányok mesevilága a cigány kultúra része. De vajon a cigány emberek által használt gépkocsi, főzőedény vagy fogkefe a cigány kultúra részét képezik-e? A legismertebb csoportosítási mankó talán a magaskultúra és a tömegkultúra közötti különbségtévés. Akkor tehát a rap-zenét játszó Fekete vonat együttes, mely a mai kategóriák szerint a tömegkultúra feliratú dobozba pakolandó, része-e a cigánykultúrának, vagy a nagyváros terméke, vagy micsoda tulajdonképpen? A másik, s talán igazán jelentős probléma akkor merül fel, amikor a kultúra kifejezést a legszélesebb értelemben használjuk, tehát a tárgyakat, a hétköznapi megnyilvánulásokat, az emberi mimikát és a magaskultúrának mondott műalkotásokat egyaránt részeinek gondoljuk. Ekkor a cigány kultúrával éppen ismerkedő diákban felmerül a kérdés, hogy rendben van ugyan, létezik például nem kevés számú kiváló cigány képzőművészeti alkotás, ám a nem-cigány lakosságénál valóban magasabb bűnözési arány nem ugyanúgy a kultúra terméke/következménye-e.

Nyilvánvalóan nem. Csak ezt nem egyszerű belátnia a tizenévesnek akkor, ha az oktatás a kultúra nehezen magyarázható, problematikusan csoportosítható jelenségeivel operál. Valóban magasabb a bűnözési arány a cigányoknál, mint a többségi társadalomban, azonban egyrészt – ezt már rengetegen leírták – nem mindegy, hogy a többségi társadalom mely rétegével vetjük össze a cigányság által elkövetett bűncselekmények számát, másrészt a cigány elkövetők száma elenyésző a cigány lakosság számához képest. E tényeket rengetegen leírták már kiváló színvonalú tudományos publikációkban, azonban mindez sajnos nem jutott el a pedagógusokhoz, rendőrökhöz, szociális munkásokhoz, önkormányzati döntéshozókhoz, vagyis ahhoz az átlagos műveltségű közönséghez, amelynek égető szüksége lenne tudományos eredmények közérthető terjesztésére.

Ha megkíséreljük valahogyan a cigány kultúrát – vagyis a cigányok kultúráját (még ez sem egyértelmű) – egyetlen gyűjtődobozba erőltetni, kiderül, hogy fényévnyi távolságra áll egymástól az írástudatlan tanyasi idős cigány asszony tárgyi kultúrája, nyelvhasználata, hiedelemvilága a huszoneves városi egyetemista cigány fiatalétól. Talán éppen olyan távol vannak egymástól, mint a nem cigány tanyasi asszony és a nem cigány városi fiatal tárgyi kultúrája, nyelvhasználata. Bárhogyan közelítünk tehát a kultúra értékeihez mint a cigányságot pozitív színben feltüntető pedagógiai eszközhöz, mindig olyan kérdések születnek, melyekre végső soron csak társadalmi jellegű válaszok adhatók. Feltevése, ha nem akarunk etnocentrista módon közelíteni a cigánysághoz, vagy a 19. század végi antropológusokhoz hasonlóan „primitív” népek vagy „ős, történelem előtti népek” nevezni őket. A kultúra „pozitívumairól” beszélni legalább olyan eufémizmus, mint megvergetni valakinek a vállát, s azt mondani neki: „te rendes cigány/fekete/dán/magyar ember vagy, te kivétel vagy”. Egyetlen példa: a cigány kultúra sajátjának szokták felhozni az általános iskolai oktatás során, hogy a cigányok gyerekszeretők. Legyen bár a gyermekszeretet, a családról mindenáron való gondoskodás pozitív jelentésű dolog történelmi korunkban, azért így ezek mégiscsak sztereotípiák. Az olaszokról nem „szokták”-e mondani, hogy gyerekszeretők? És ha ők meg a cigányok valóban azok, akkor kikhez képest ragaszkodnak gyerekeikhez: az írekhez vagy a portugálokhoz képest? És persze mit jelent a gyerekszeretet, hogyan mérhetnénk le azt? A gyermek ölben tartásának óráinak számával? Ez esetben mi van az ölben már nem tartható kamasz gyerekek szeretetével? És mi van azokkal a cigány családokkal, amelyeknek gyerekei valamilyen módon nevelőintézetbe kerültek? Mindez még fokozható.

Mi lehetne a megoldás?

Társadalmi jellegű kérdésekre társadalmi ismeretekkel kellene válaszolnia a közoktatásnak. A diákoknak a hagyományos ismeretátadás és a személyes tapasztalás során egyaránt információkhoz, méghozzá gazdag, nem feltétlenül csak a szűk értelemben vett cigányokról szóló információkhoz juttatása a megoldás. Előbbi példánknál maradván kiválszóan lehet láttatni a diákokkal, hogy szociális helyzetből fakadó bűnözés van, cigánybűnözés viszont nincs. Ehhez persze szükség van arra, hogy a diák megtanuljon – a művelt átlagolvasó szintjén – táblázatokat értelmezni, belekóstoljon a forráskritika módszerébe stb. Adott esetben el lehet látogatni velük egy börtönbe, mely kirándulás után nagyon sok serdülő saját maga is rádöbbenhetne, miként termelődik újra a bűnözés a magyar börtönviszonyok között.

A szakirodalom (Aronson vagy Sheriff) évtizedek óta számot ad olyan szociálpszichológiai vizsgálatokról, illetve pedagógiai kísérleti programokról, melyek az előítéletek csökkentését (esetenként kialakulásuk megelőzését) célozzák. Ezek mindegyike az interakciók sűrűségén alapszik, az egyes etnikai csoportok tagjainak egyenrangú helyzetekben való találkozását, az egyének kölcsönös függőségi helyzetben való együttműködését állítják a középpontba. Van néhány nagyon jó terepe az interakciók rendszeressé tételének: nyári táborok során mód van cigány és nem cigány diákok nyaraltatására. A programok ugyanúgy szervezhetőek, mint egy másik – akár természetvédelmi vagy számítástechnikai – tábor esetében. Sőt: érdemes lenne olyan természetvédelmi vagy számítástechnikai tábor szervezni, melynek résztvevői közel azonos arányban szánt szándékkal roma és nem roma serdülők. Ha a tábor létrejött, a többi lényegében a diákokra lehet bízni: a csoportosulások automatikusan kialakulnak, s – tapasztalataink szerint – nem az etnikai hovatartozás lesz a csoportosulás kritériuma. Nem árt, ha nem mindjárt a legkényelmesebb tábori helyzetbe kerülnek a diákok, hanem néhány dolgot maguknak is – lehetőleg csoportosan – véghez kell vinniük a nyaralás néhány napjának lakájosabbá tétele céljából. Nem árt ügyelnünk arra, ha mégis mi magunk szerveznénk a fiatalokat, hogy akkor ne a szte-

reotip jellegű feladatköröket osszuk ki a diákokra: nem feltétlenül a cigány diákoknak kell a zenés-táncos esten fellépniük, mert ők olyan muzikálisak stb. Ugye érthető.

Más jellegűek, ám a közös problémamegoldást és az egyenrangú szereplőként való interakciót egy másik élethelyzetben (azaz nem nyaralás, hanem a munka közben) segítik az olyan egyetemi felvételi előkészítő kurzusok, melyeket például a Kurt Lewin Alapítvány szervez évről évre azon cigány és nem cigány diákok számára, akik szociológia, szociálpolitika, szociális munkás szakokra kívánnak felvételizni. Tapasztalataink (11) szerint a közös tanulás, a jegyzetek fénymásolása-cseréje, közös értelmezése, az órákon való egyaránt jó és gyenge szereplés teljes mértékben eltünteti az etnikai határokat, s lényegében jó és szerényebb teljesítményű diákokra bontja a csoportot: az egyén által betöltött szociometriai pozíció elsődleges kritériuma az órákon nyújtott teljesítmény vagy a társak iránti szolidaritás.

Érdeemes lenne kihatolni az Internet egyre bővülő lehetőségeit. A pécsi vizsgálat 1754 diákjának 73 százaléka használta már az Internetet, a mintába került cigány diákok (65 fő) 41 százaléka ugyancsak használta már a világhálót. Létre lehetne hozni egy olyan virtuális közösséget, melynek élete az Interneten zajlik. Olyan közösséget kell elképzelni, melyet 14–18 éves diákok működtetnek, s a tanárok mint motivátorok vennének részt: a diákok rendre olyan helyzetbe kerülnének, amelyben együtt kellene működniük. A városnak minden résztvevő diák polgára lenne, jogokkal és köteleességekkel bírna, s egyenlő eséllyel venne részt a döntéshozatalban. A projekt kulcsa tehát az önkormányzás módjának elsajátítása (*Piaget*) s a rendszeres kommunikáció. Ki és milyen módon lehetne polgára a városnak? Bármelyik középiskolás fiatal, aki elkészíti önmagáról névjegykártyáját, egy szöveges, hangos-képes ismertetőt (az elkészítésben a résztvevő pedagógusok és technikai szakemberek nyújthatnának segítséget). Mit lehetne tenni a városban? Minden polgár rendelkezne virtuális lakással/házzal, mely lényegében a privátszférát szimbolizálná. Ide azt és akkor invitálna meg a tulajdonos, akit és amikor ő maga akarna. A vendégeskedés lényegében egy chat-elés (12) lenne, a tulajdonos maga rendezné be (a rendelkezésre álló tárgyakból) szobáját, házát. A virtuális város rendelkezne közterülettel, ahol a felmerülő kérdésekhez a polgár hozzászólhat, képviselőket választhat, vagy maga dönthet – amennyiben ezzel a joggal a közösség felruházta. A város fontos mozgatórugója a konfliktus lehetne: a virtuális polgárok hétköznapi élete során számtalan konfliktushelyzet teremődik, melyre a megoldást maguknak kellene megtalálniuk. Azoknak a szituációknak a kezelésére, melyekre nincs még bevett gyakorlat a városban, a diákok maguk alkothatnának szabályt. (Példát hozva az internetes fórumok, chat-szobák és más közösségek életéből, ha valaki nem az adott közösség által elfogadott normák szerint viselkedik, a rendszergazda önhatalmúlag kitilthatja őt, akár végleg is.) Ezzel szemben a virtuális városban nem létezik olyan személy, aki egyedül hoz döntést, kitilt, utasít. Helyette alkotmány van és törvények, melyek megsértésekor független bíróság dönthetne, míg a törvények ellen vétő polgárnak lehetősége lenne jogorvoslatra. Mindezen túl a szabályok megváltoztathatóak lennének. A város polgárai újságot, a későbbiekben pedig rádióműsort is létrehozhatnának. A média jelenléte, a tájékozódás, de leginkább a diskurzus a vitakészséget fejleszti, s vélhetőleg olyan irányt vehetne, mely azt a fontos készséget alakítja ki a tizenéves diákokban, hogy a kisebbségi vélemény figyelembevételével egyik alappillére egy demokratikusan működő közösségnek. Az újságszerkesztés rendkívül vonzó a fiatalok számára: tapasztalható, hogy szinte bármilyen programba bevonhatók középiskolások, ha azt érzik, hogy az őrölk szól, ha ott (nagyon különböző módokon) megnyilvánulhatnak. Egy diákújság mindig azoknak a legérdekesebb, akiknek benne szerepel az írásuk, fényképük stb. A város kezdeti inkubátor-működése után, amikor a program szervezői már magukra hagyták a közösséget, s a diákok elsajátítottak egy készségsomagot, életképessé válik egy kezdeményezés, mely az emberiség egyik legrégebbi óhajának megvalósulását kívánja modellezni: élni és élni hagyni.

A legfontosabb azonban mégiscsak az iskola és azon belül az integrált osztály, ahol a találkozás egyrészt hétköznapi, másrészt rendszeres. Ahol a diákok a hétköznapi értelemben vett pozitív és negatív szereplőként is találkoznak cigány diákokkal: ahol igenis lehet botfűlő a cigány osztálytárs – és nem csak elragadóan dalos, kiváló ritmusérzékű; ahol éppúgy puskázik, mint nem cigány társa, és ugyanúgy elfelejti elhozni a nyelvtanfűzetét aznap. Nem elég, ha az iskolába járnak cigányok, akiket néha lehet látni a folyosón, a büfében vagy ünnepélyen. Az igazi az, amikor az illető az osztály tagja, vagyis négy éven keresztül mindennapos interakció alakul ki vele, amikor a szimpátia vagy az ellenszenv egyszerre csak nem a cigány/nem cigány lénia mentén alakul ki, hanem a leg-hétköznapibb módon: úgy, ahogyan az két kamasz között működni szokott.

Jegyzet

- (1) A kutatás során nélkülözhetetlen munkájáért köszönetet mondok BÁDER Józsefnek.
- (2) A vizsgálat eredményeit több helyen publikáltam már: *Szecska* címmel *Kritika* 2000/9. sz.
- (3) *Demokratikus állampolgári szocializáció a Magyar Felsőoktatásban* (2000. szeptember-november), *Értékek és érdekek*. Esély, 2000/4. sz.
- (4) A homoszexuálisokhoz való viszonyt firtató kérdésszövegben nem kérdeztünk rá arra, hajlandó-e a válaszadó házasságot kötni homoszexuális fiatalal.
- (5) ALLPORT idézi BOGARDUS társadalmi távolság skáláját, mely többek között arra kérdez rá, hogy elfogadná-e a kérdezett, hogy az adott csoport tagja munkatársa, illetve klubtársa legyen. (ALLPORT, 1999. 71. old)
- (6) KELEMEN Ágnes (1999) vizsgálatában 34 ítemmel mérte a cigányokhoz való viszonyt, s megállapítja, hogy a klasszikus Bogardus-skála nem adaptálható változtatások nélkül egy magyarországi vizsgálathoz.
- (7) „Megengedné-e egy általad cigánynak tartott fiatalnak, hogy Magyarországra költözzön lakni?” „... el tudná-e képzelni, hogy a házas társad legyen?”
- (8) 0,01 szignif.
- (9) A politikai sajtót egyre intenzívebben foglalkoztatja napjainkban a szegénység, az esélyegyenlőség kérdése, továbbá a társadalom és az egyén felelőssége e téren. Mennyire ért Ön egyet azzal a kijelentéssel, hogy a „magyarországi cigánysággért többet tett a magyar állam, mint a cigányság önmaga”? (A válaszlehetőségek - 2-től - nagyon nem ért egyet - + 2-ig terjedtek.) Tehát minél magasabb pontértéket kap az adott osztályfőnök, annál elutasítóbb a cigányokkal szemben.
- (10) A korreláció - 0,122 értékű. Az összefüggés a khi-négyzet próba tanúsága szerint szignifikáns.
- (11) BÁDER József, CSÁKI Anikó, TRAFNEK Mónika és LIGETI György.
- (12) Interneten keresztül folytatott interaktív beszélgetés.

Irodalom

- ALLPORT, Gordon (1999): *Előítélet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- ARONSON, Elliot: *A társas lény*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp, 1994.
- BARCY Magdolna – DIÓSI Pál – RUDAS János: *Vélemények a másságról*. Animula Egyesület, Bp, 1996.
- CSEPELI György: *A szabadság iskolája*. In: CSEPELI – STUMPF – KÉRI: *Állam és Polgár. (Politikai szocializációs tanulmányok I.)* MTA, Pol. Tud. Int., Bp, 1992.
- KEMÉNY István – HAVAS Gábor – KERTESI Gábor: *Cigánynak lenni*. In: *Társadalmi riport, 1996.* (Szerk.: ANDORKA Rudolf – KOLOSI Tamás – VUKOVICH György) Tárki, 1996.
- LIGETI György: *A tolerancia tréningje*. In: SZEKSZÁRDI Júlia (szerk.), megjelenés alatt
- LIGETI György: *Létezik-e Közép-Európa? Magyar Felsőoktatás, 1999/9–10. sz.*
- MURÁNYI István: *Szociokulturális és területi tényezők szerepe a 10-17 éves fiatalok előítéletes gondolkodásában*. In: SIK Endre – TÓTH Judit (szerk.): *Idegének Magyarországon*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Bp, 1998. 139–152. old.
- PIAGET, Jean: *Az iskolai önkormányzat pszichológiai problémái*. In: *Válogatott tanulmányok*. Gondolat Kiadó, Bp, 1970. 440–456. old.
- HANN Endre: *A cigányság meghatározása és jellemzői*. In: HANN – TOMKA – PÁRTOS: *A közvélemény a cigányokról*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp, 1979. 7–24. old.
- LÁZAR Guy: *A felnőtt lakosság nemzeti identitása a kisebbségekhez való viszony tükrében*. In: TERESTYÉNI Tamás (sorozatszerk.): *Többség – kisebbség*. Osiris Kiadó – MTA Kommunikációelméleti Kutatócsoport, Bp, 1996. 9–116. old.
- SHERIF, Muzaffer – CAROLYN, W.: *Csoporton belüli és csoportközi viszonyok: kísérleti kutatás*. In: CSEPELI György (szerk.): *Előítéletek és csoportközi viszonyok*. Gondolat Kiadó, Bp, 1980. 347–391. old.
- SZABÓ Ildikó – ÖRKÉNY Antal: *Tizenévesek állampolgári kultúrája*. Minoritás Alapítvány, Bp, 1998.